

Schlett András

A TRADICIONÁLIS AGRÁRKÖZÖSSÉGEK VÁLSÁGJELENSÉGEI. A PARASZTI POLGÁROSULÁS ÉS AZ EGYKE

Bevezetés

A két világháború között kibontakozó szociográfiai irodalomnak az egyik sarkalatos kérdésévé vált az egyke. A falusi közösségek bomlása és pusztulása sorskérdés lett, egy megkerülhetetlen lelkiismereti gond a vezető értelmiség számára. A szociográfiákból kirajzolódó kép alapján a parasztság arra törekedett, hogy birtokát megtartsa, sőt, ha lehet, növelje. Ezt gátolta a nagyobb család; több gyermeknek többfelé kellett osztani a birtokot. Terjeszkedni nem lehetett, mert a községek határát a kötött nagybirtok miatt nem növelhették. A probléma megoldásául a születésszabályozást választották; fokról-fokra terjedt a születések korlátozása.

Az egymás után sorra megjelenő szociográfiairól elmondható, hogy többségében nem tudományosan, adatokkal megalapozott, anyagukat rendszeresen tárgyaló művek, hanem sokszor a riport közvetlenségével és szépirodalmi stílussal az érzelmekre is ható olvasmányok voltak. Kétségtelen, hogy a művek többségében az erőteljes érzelmi beállítottság dominál, s ez sok esetben módszertani megalapozatlansággal párosul. A kormányzatot akarták változásokra bírni, illetve a közvéleményt mozgósítani az általuk felvetett kérdések ügyében. Emiatt többször összeütközésbe kerültek a hatalommal. A riportszociográfiaik körébe sorolhatóak Milotay István *Az Ismeretlen Magyarország (1930)*, Erdei Ferenc *Futóhomok (1937)*, Féja Géza *Viharsarok (1937)*, Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság (1938)* című művei. Több más probléma mellett elsősorban az „egykeről” íródtak Kodolányi János *A hazugság öl (1927)*, a *Baranyai utazás (1941)*; Illyés Gyula *Magyarok (1938)*; Hídvégi János *Hulló magyarság (1937)* című könyvei. A Pro Christo munkaközösség az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon (1936)*, valamint Kovács Imre *A néma forradalom (1937)* című munkákban a magyar parasztság nyomor elől való menekülését írták meg. Az egyke kérdésében a végkövetkeztetés mindig ugyanaz volt, sommásan: azért ölte meg magában a parasztság az életerőt, mert félt a szegénységtől, de ennek nyomán a magyarság pusztulása úgy gyorsult föl, mint a föld felé eső test.

Az egykezés okai

Az egyke és a felekezeti viszonyok

Míg a falukutatók szinte kizárólag a birtokmegosztás elképesztő aránytalanságaival magyarázták az egykezést – a föld hiányát a nemzetpusztulás előidéző-

jeként, és a nagybirtok „halálgyűrűjét”¹ pedig a nép megfojtójaként ábrázolták –, addig az első világháború előtt még sokrétűbb magyarázatokkal találkozhatunk. Általánosan ismeretes volt például, hogy az egykézés főleg a két protestáns felekezet hívei között pusztít nagyobb mértékben. Bár az is igaz, hogy épp azokban a törvényhatóságokban, ahol a baj leginkább el volt terjedve, elvértve más felekezetek hívei közé is befészkelte magát. Már a századelőn református lelkészek egész sora húzza meg a vészharangot gyülekezetük rohamos fogyására hívva fel a figyelmet.

Érdekes színfoltja volt az egyke diskurzusnak Pezenhoffer Antal és Schneller Károly vitája az egykézés terjedéséről. Pezenhoffer katolikus szaktudósként kért részt abból a lázas munkából, ami a Trianon traumája után jellemezte a magyar közéletet. Könyve, „*A Demográfiai viszonyok befolyása a népszaporulatra*”² demográfiai szakmunkának indult és – mint a szerző ezt be is vallja – hitvédelmi vitairat lett belőle. A statisztikai adatsorok elemzése eredményeként kimutatta, hogy a népünket sújtó egykézés a protestantizmus, de főleg a kálvinizmus halálos következménye. Előrebocsátva beismeri, hogy a pozitív statisztikai alapon történő tárgyalás csak néhány év óta lehetséges. 1913-ban jelent meg egy statisztikai kiadvány, ami az 1900 és 1910 közti évtized az utolsó normális és egzaktul (forradalmak, elszakadások nélkül) elemezhető évtizedben minden magyar község népmozgalmi adatait tartalmazza: születés, halálozás, házasság évenként, sőt évtizedes átlagolásban is.³ Mivel az adatokat nemcsak egy évről közli, hanem egy egész évtizedre kiterjed, a demográfiai folyamatok irányát, sőt a születési arányszámok tíz éves átlagát véve alapul, már elég hosszú időt ölelnek fel ahhoz, hogy biztos útmutatók legyenek a népesség szapora vagy szaporátlan voltát illetően. A kevés születés természetesen nem mindig az egyke jele, azt inkább a régió átlagához kell mérni. Az ország keleti része szaporább, mint a nyugati. Hogy a születési arányszámból helyes következtetést vonjunk le, viszonyítanunk kell az illető vidék szaporaságához.

Pezenhoffer az egykés vidékeket geográfiailag úgy rajzolta meg, hogy pontosan Dél-Baranya az egyke születési helye, de érdekesség, hogy azt a Felvidék Bars, Hont, Nyitra, és Nógrád megyéi követik a rangsorban és ehhez jön még Gömör vármegye. Egykés volt még a Tisza–Maros szög és meglepetésre Erdély is súlyosan egykézett. A szerző hangyaszorgalommal vizsgálja végig a járások és községek évtizedes adatsorait. Az osztályozásban végigveszi a katolikusokat, protestánsokat, magyarokat, németeket, szlovákokat (tótokat). Fárasztóan hosszasan kigyózó adatsorokat elemez, s tesz érdekes kijelentéseket. Kimutatja, hogy noha az ország népe kivétel nélkül valamelyik bevett vallás hívei közé tartozik, az egykézéssel szembeni ellenállást jóformán csakis a katolikus népességben találhatunk. Végig elemezve a 63 vármegyét arra jut, hogy a katolicizmus befolyása az egykére nagyobb, mint bármely más tényező; nagyobb, mint a földrajzi fekvés, mint a gazdasági és társadalmi viszonyok ereje, nagyobb, mint a műveltségé.

¹ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 158.

² PEZENHOFFER Antal 1922.

³ PEZENHOFFER Antal 1922. 21–22.

Pezenhoffert sokan támadták, részben premisszái, részben végkövetkeztetései miatt. A fő vád, hogy egy nemzeti sorskérdésből felekezeti kérdést csinált. A felháborodás óriási: „*Ha a református magyarság arca közé vág valaki sarat, a tiszta magyarság arca közé vág, hazudik és ellenség, bizonyosan a neve is elárulja, mert igaz magyar ember ezen a kérdésen nem vádaskodni, csak sírni tud.*”⁴ – írja Kiss Géza református lelkész a Protestáns Szemlében, amely visszatérően foglalkozott az egykézés kérdésével. Higgadtabb hangot üt meg Schneller Károly, a korszak egyik kiemelkedő statisztikusa, aki a „*Születési arány és válásfelekezet*”⁵ című dolgozatában teszi vizsgálat tárgyává a kérdést. Bár több ponton cáfolja a Pezenhoffer által leírtakat, elismeri, hogy az ezer főre eső születési arányszámok kétségtelenül igazolják, hogy a protestáns születési arányszám alacsonyabb, mint a katolikusoké. De felhívja a figyelmet arra is, hogy a demográfiai viszonyok alakulását nem helyes egy változóra leszűkíteni, hiszen a különböző vallásfelekezethez tartozók egyéb társadalmi tömegjelenségek kialakítása szempontjából is lényeges eltéréseket mutatnak, így a foglalkozás, a társadalmi osztálytagozódás, a nemzetiségi hovatartozás, a lakhely, a műveltség tekintetében is.

Schneller a különböző megyék születési adatait vizsgálva rámutat, hogy azonos valláshoz tartozó tömegek születési indexe is a szerint emelkedik vagy csökken, ahogy a nincsteleneknek az önállókhöz viszonyított aránya nagyobb vagy kisebb. S miután a két protestáns felekezet népességében jóval nagyobb az önállóak aránya, mint a katolikusok között, körükben nagyobb a birtok elaprózódásától való félelem, s így kisebb az ezer lélekre jutó születési arány is. A protestáns östermelők között az önállóak képviselője is nagyobb, mint az egyéb keresztények között. Ezt a különbséget tetézi, hogy a földbirtokosok csoportjában is számottevő különbség mutatkozik a protestánsok javára: közöttük az 5 holdon aluli földdel rendelkezők határozottan ritkábban fordulnak elő, s az átlagoshoz mérten több közöttük a 10–50 holdas és az ennél is nagyobb birtokokra eső hányad, és főleg a reformátusoknál számottevő a 100–1000 holdasok aránya.⁶

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy az említett társadalmi tényezőkben az okát vagy a következményét kell látnunk a népmozgalmi változásoknak? Másrészt, bár nem lehetetlen, de különösen Magyarországon komoly nehézségekbe ütközik két vagy több olyan sokaság vizsgálata, amely minden lényeges faktor tekintetében azonos, vagy legalábbis nagyon hasonlatos, és csupán vallásfelekezeti mutató mutat eltérést. Mindenesetre Schneller sem vitatja, hogy a református felekezet hívei között a Dunántúl 4–5 vármegyéjében, s helyenként a Duna–Tisza közén tapasztalható rendkívül alacsony születési arány – ahogy ő írja – „*a lakosság már-már határozott degenerációra valló hanyatlását mutatja.*”⁷

⁴ KISS Géza 1934. 402.

⁵ SCHNELLER Károly 1923.

⁶ SCHNELLER Károly 1923. 35.

⁷ SCHNELLER Károly 1930. 86.

Az egyke és a nemzetiségi viszonyok

Az egykezéssel kapcsolatosan hazánkban – és különösen igaz ez a két világháború között – általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy az főleg a magyarokat sújtja. Trianon után, úgy tűnt, valóra válik Herder történetfilozófiai jóslata: a magyarság elsüllyed a környező népek tengerében. S a nemzetihalál immár belső tényezőként az egykezés formájában tűnt fel. A Siklósi járást és annak falvait előszeretettel citálták az egykezés kutatói, mivel ezen a vidéken volt a legelterjedtebb a baranyai átok.⁸ Megvizsgálva a járás egykés falvainak felekezeti megoszlását⁹ szembevetve, hogy azok egytől-egyig református többségűek, míg a járás katolikus falvai nem egykeztek a számbavétel szerint. Ám további sajátosságként figyelembe kell venni, hogy a katolikus falvak a járásban szinte egytől-egyig német nemzetiségűek. A németeknél köztudomásúan tovább fennmaradt a majorátus, mely szerint a legidősebb gyermek a szülőknek életjáradékot természetben, testvéreit pedig pénzben fizeti ki. Jellemző a németeknél, hogy a gyerekeket elküldik szakmát tanulni.

Vizsgálódásunk szempontjából tehát nem elhanyagolható a kérdés, hogy az egyes nemzetiségek milyen viszonyban álltak ezzel a jelenséggel, és különösen igaz ez a világháború előtti nemzetiségileg oly tagolt országban. Pezenhoffer kísérletet tesz az összefüggések tisztázására és megállapítja: „*ha az egyke és a népfaj közt találunk is az egyes helyeken szoros összefüggést, az összefüggés okát nem kereshetjük magában a népfajban, mint ilyenben.*”¹⁰ Ebből a szempontból különösen izgalmasnak tűnik három északi megye: Hont, Nógrád, valamint Bars vizsgálata. Ezek ugyanis a nemzetiségek vallások közötti megoszlásában homlokegyenest ellenkező képet mutatnak: Bars megye a déli részén protestáns és magyar, a másik két megyében éppen fordítva: a protestantizmus az északi részen honos, ahol a lakosság java részben szlovák. A kérdés mármost az, hogy a népesedési viszonyok, nevezetesen az egykezés a nemzetiségi, vagy a felekezeti viszonyokat követi? A statisztikai adatokból jól kirajzolódik, hogy mind a három megyében – nemzetiségtől függetlenül – a protestáns falvakban a legalacsonyabb a születési arányszám, azaz ezek az egykezés gócpontjai. Viszont a legszaporább községek mindenütt katolikusok és szintén a nemzetiségi aránytól függetlenül. Így Bars megyében teljesen a magyarokra, Hontban nagyrészt a szlovákokra, Nógrádban pedig teljesen a szlovákokra esik a megye protestáns népessége. A statisztikák alapján ugyanígy Bars megyében csak a magyarok egykések, Hont megyében majdnem csak a szlovákok, Nógrádban tisztán csak a szlovákok.¹¹ „*Bars megyében az egyke magyar baj, mintegy a magyar*

⁸ BUDAY Dezső 1909. 13. sorra veszi a járás tipikus egykés községeit, melyek a következők: Diósvizsló, Sámód, Kórós, Baranyahidvég, Adorjás, Sámód, Kovácshida, Drávacsehi, Drávacsépegy, Drávapalkonya, Drávaszerdahely, Kémes, Tésenfa, Szaporca, Dráwapiski, Rádfalva, Czun, Vajszló, Hirics, Kisszentmárton, Besencze, Páprád, Luzsok, Vejti.

⁹ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 1915. alapján.

¹⁰ PEZENHOFFER Antal 1922. 35.

¹¹ PEZENHOFFER Antal 1922. 94–95.

fajhoz van nőve, a szomszédos két megyében tót baj, a tótságához van nőve. Valójában pedig protestáns baj, a protestantizmushoz van nőve.”¹² – írja a szerző.

Természetesen vannak kivételek is és a legegységesebb vidékeken itt-ott már katolikus falvakban is megjelent az egyke. Így például Tolna megyében a katolikus magyar lakosságú Bába alig volt szaporább, mint a Sárköz többi vegyes vallású községe. Bács megyében a szomszédos Torontál hatása alatt szintén akadtak már egykés katolikus községek, úgymint Küllöd és Palona.

Az egyke és a birtokviszonyok

Az egyke a 19. század közepe táján robbanásszerűen jelentkezett. Általános volt a vélemény, hogy az egyke legfőbb oka és kiindulópontja az 1848. évi törvényekben, illetve az ezek folyamán kialakult gazdasági változásokban keresendő. 1848 előtt nem lehetett a földet elidegeníteni, a föld után járó robotot pedig a nagyszámú családnak sokkal kényelmesebben lehetett teljesíteni. A gyermek tehát nettó nyereséget jelentett a szüleinek. A falvak népe házközösségekben élt, így a birtok nem aprózódott el. Ez a helyzet néhány évtized alatt megszűnt, s a kiröpülő gyermekek is követelték a jussukat, az őket megillető birtokrészt, megkezdődött a föld elaprózódása.

Kenéz Béla statisztikus a *Nép és föld* című monográfiájában hívta fel a figyelmet arra, hogy a nagybirtok szomszédságában, a kötött latifundium együtt jár a kisbirtok elaprózódásával. Példaként Fejér megyét hozta, ahol a nagybirtok 64 százalékát tette ki a megye művelhető területének, a gazdaságok majdnem 70 százaléka törpebirtok. Ennek oka, hogy a szilárd kézben lévő nagybirtok lehetlenné teszi új kisgazdaságok keletkezését, s a meglévő végtelen elforgácsolódását okozzák. Ahol a falu kötött birtokkal volt körülvéve, ott jobbra a terjeszkedés lehetlenségében látták az „egy-gyermekrendszer” fő okát. Ami az arisztokratánál a majorátus, az a parasztnál az „egyke”, írta egy kétségbeesett református lelkész, és ebben kétségkívül sok igazság volt.¹³

A szociográfiai irodalomban mégis számos olyan példát is találunk, ahol a nagybirtok határában fekvő szomszédos falvak közül az egyik egykés, míg a másik nem az. Így például Milotay István *Az ismeretlen Magyarország*¹⁴ című szociográfijában beszámol két szomszédos Somogy megyei faluban tapasztalatról. Alsók és Berzence egyaránt a Festetich-birtok torkában van, csak hogy míg a református Alsokon az egyke dívik, s az egész falu szinte kong az ürességtől, addig a katolikus Berzencén épp, hogy sok a gyerek. Ez rácsafolni látszik arra a teóriára, hogy a nagybirtok szomszédsága, illetve a vele együtt járó földínség a szaporodás egyetlen kerékkötője. Milotay úgy oldja fel az ellentmondást, hogy végeredményben mind a kettő falu a kötött birtok elleni argumentum, az egyik a szaporaságával, a másik az egykézéssel. Árnálja a képet viszont, hogy míg Alsokon átlagosan 8–10 holdat birtokolnak egy gyerekkel, Berzencén átlagosan egy hold jut tíz vagy tizenkét gyerekkel. A nagy latifundiumok cselédsége továbbra is sok gyereket vállalt, a cselédeknek nem jelentett gondot, hogy kire

¹² PEZENHOFFER Antal 1922. 95–97.

¹³ KENÉZ Béla 1917. 311–316.

¹⁴ MILOTAY István 1930. 87–89.

hagyják a vagyont s minden utód további ingyen munkaerőt jelentett. Így a népesedésbeli különbségekre az alapvető termelési mód határkölségének természete ad magyarázatot. Minden olyan esetben, ahol az újabb és újabb gyermek vállalásával lassan nőtt a határkölség, illetve lassan csökkent a határhatékony-ság, állandósult a magas gyerekszám és magas népsűrűség alakult ki. Ellenkező végltetet a földbirtokos parasztság jelentette, ahol a határkölségek igen merede-ken növekedtek.

A demográfiai átmenet elmélete szerint, annak harmadik szakaszában a tár-sadalmi-kulturális változások, polgárosodás, a racionális gondolkodásmód elter-jedése tekinthető a születésszám-csökkenés előfeltételeinek. Mivel a magas gye-rekszám veszélyezteti az elért életszínvonal megtartását, elszegényedéssel fe-nyeget, ezért a népesség olyan viselkedési normákat fogad el, amelyekkel a nö-vekedést lassítja (késői házasodás, nőtlenség, házasságon belüli születéskorláto-zás). A demográfiai folyamatok szempontjából a nagy kihívást Magyarországon is a civilizáció általános fejlődéséből következő pozitívumok jelentették. Meg-szűnőben voltak a népességtizedelő járványok, és a századelőn már a gyermek-halandóság is csökkenésnek indult. Ezért vált szorítóvá a földszűke, s lett általá-nos gyakorlattá a születéskorlátozás, elsőként az Ormánságban, de más reformá-tusok lakta tájakon is a század elejére, majd terjedt el más vallási csoportoknál is a húszas–harmincas években.

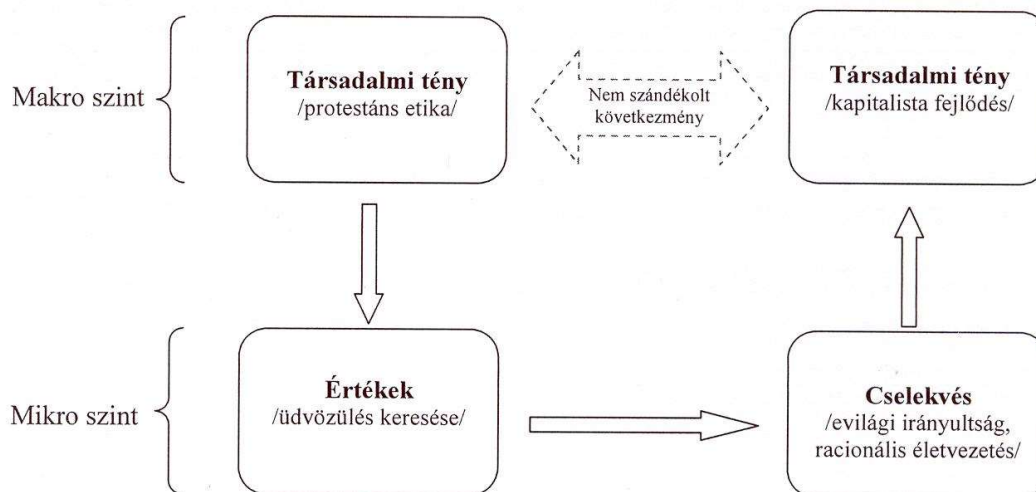
Modernizmus és tradicionalizmus

A kapitalista érzésvilág összetevőit elsőként Werner Sombart és Max Weber kutatták fel. Weber szerint a kapitalizmus „szellemének” elsősorban a tradicio-nalista érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie. Példájában a tradicionalizmus alapmotívuma, hogy a munkást az, hogy többet kereshet, ke-vésbé vonzotta, mint az, hogy kevesebbet is dolgozhat. Művében visszautal Sombarra, aki a kapitalizmus keletkezéséről szóló fejtegetéseiben két nagy ve-zérmotívumot különböztet meg, amelyek jegyében a gazdaságtörténet lezajlott: a „szükséglet fedezését” és a „vagyonyszerzést”.¹⁵ Amit pedig Sombart „szükség-let-fedező gazdasági rendszernek” nevez, az egybeesik azzal, amit Weber köz-gazdasági tradicionalizmusként ír le.¹⁶ Max Weber kifejtette, hogy az, amit „pro-
testáns etikának” nevezett – az etikának egy belső erkölcsi attitűd értelmében -, az jelentős mértékben ösztönözte a tőkés gazdasági növekedés fejlődését azáltal, hogy a személyes magatartásnak éppen ezeket a vonásait támogatta. Ugyanakkor még a Weber által tanulmányozott európai protestánsok esetében is föltehető a kérdés, hogy mi befolyásolt mit a vallási és a gazdasági fejlődés gazdag összjá-tékában. Természetesen az erkölcsi elvektől teljesen különböző hatások is befo-lyásolják a gazdasági fejlődést. A lényeg azonban az, hogy a személyes magatar-tás bizonyos vonásai fontosak a gazdasági növekedés szempontjából, és amikor ezek a vonások morális rangra emelkednek, ez arra készíti az embereket, hogy

¹⁵ WEBER Max 1982. 56–58.

¹⁶ TOMKA Miklós 2005. 87–88.

annak megfelelően viselkedjenek. Weber logikai konstrukciója a következőképpen modellezhető:

1. ábra

Weber mindezzel nem azt akarta bizonyítani, hogy a protestáns vallás létrehozott volna egy gazdasági rendszert, hanem azt, hogy a protestáns etikából alakult ki a kapitalizmus szelleme, azaz a két ideáltípus kapcsolatban áll, strukturálisan hasonló, megegyező elemeket tartalmaz.¹⁷ Ilyen közös elemek a hivatástudat, a racionális mentalitás és mindezek etikai színezete. A weberi modell segítségével, közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a gyermekvállalás tekintetében mennyiben képviselik inkább a protestánsok a „kapitalista szellemet”, a katolikusok pedig a „tradicionalizmust”.

Hivatástudat

Weber szerint a reformáció teljesítménye, hogy a katolikus felfogással szemben határozottan megnövelte az evilági hivatás szerint végzett munka erkölcsi súlyát és az érte járó vallásos jutalmat. Weber a kapitalista sikert a szorgalom, az önmérséklet erényeinek függvényében elemezte. Szerinte a megváltozott hivatásszemlélet, az evilági munka erkölcsi felértékelése ösztönzően hatott a gazdasági élet fejlődésére, mivel az ember munkája közben, sőt munkájával is dicsőíthette az Urat.¹⁸ Az evilági kötelességek teljesítésével törődik, aszerint, ahogy ez megadatik az egyén életre szóló munkájában. Az ember csupán gondnoka az isteni kegyelem által rábízott javoknak és számot kell adnia minden egyes rábízott fillérről. Ez által egy sajátosan polgári hivatásetika keletkezett.

A magyar protestantizmus és a kapitalista fejlődés közötti kapcsolat elemzői¹⁹ rendre felhívják a figyelmet arra, hogy hazánkban a weberi „protestáns

¹⁷ MOLNÁR Attila Károly 1999. 109–110.

¹⁸ WEBER Max 1982. 53–55.

¹⁹ Ld. MOLNÁR Attila Károly, NAGY J. Endre és KOVÁCS György munkáit.

etika” hiánya figyelhető meg, amit leginkább azzal magyaráznak, hogy a magyarországi protestantizmus peremprotestantizmus. Érdeemes megjegyezni még, hogy Magyarországon a protestantizmus, pontosabban a kálvinizmus főképp földműves vallás volt, ellentétben Németországgal, ahol a kapitalista ipari és kereskedelmi réteg vallása volt. Magyarországon feltűnő a mezőgazdasági foglalkozások nagy súlya, mind a reformátusoknál, mind az evangélikusoknál. A 19. századi magyarországi protestantizmus tehát eléggé eltért a Weber által főleg nyugat-európai tapasztalatok alapján felvázolt képtől. Ezen túlmenően Karner Károly, aki a felekezetek megoszlását az 1930-as évek elején vizsgálta, kiemelte, a reformátusok erős részesedését a 100–1000 holdas birtokkal rendelkezők között, ami 25,5 százalékot tett ki – szemben a 14,49 százalékos részesedésükkel az összes kereső között.²⁰

A kálvinista hivatásszemlélet így a gazdaságnak egy sok tekintetben sajátos területébe, a mezőgazdasági termelésbe ágyazódva fejtette ki hatását. A mezőgazdaságnak az iparhoz és a kereskedelemhez viszonyított alacsonyabb profitabilitása, környezetnek való kitettsége, biológiai meghatározottsága és az a tény, hogy a föld nem csak termelőeszköz, hanem vagyontárgy is, különösen nehéz feladat elé állította az evilági kötelességek teljesítésével törődő „pógárokat”.

Racionális mentalitás

A modern kapitalista szellemnek, s nemcsak a szellemnek, hanem az egész modern kultúrának egyik döntő alkotórésze a hivatás gondolatán alapuló racionális életvezetés. A kapitalizmus szelleme a tervezést, a kalkulációt és egyáltalában az élet reflektív alakítását igényli. Amerre a kálvinizmus elterjedt, a mély és erőteljes hitérettel együtt járt a gazdasági fellendülés. Azt, hogy a puritán tevékenysége elnyeri Isten tetszését, a siker bizonyítja. A siker tehát a kiválasztottság jele. Ennek a következménye a szakadatlan tőkefelhalmozás.

Az a puritán felhalmozó értékrend, mely Weber protestánsait jellemzi, Magyarországon társadalmi méretekben a 19. század második felében jelenik meg.²¹ De a protestantizmussal hiába jelent meg a racionális életvezetés, nem állott be a polgári szabadság állapota, nem mehetett végbe az eredeti tőkefelhalmozás, melyekhez a Weber által elemzett protestáns etika társult. A tőke a jövőbeni haszon elérését lehetővé tevő eszközöket jelenti. Ennek az igazi tőkés rendnek pedig a legfontosabb gazdasági eleme a koncentráció, logikai eleme pedig a spekuláció és a kalkuláció. Ezek alapján a Magyarországon megkésve és egyenetlenül kibontakozó kapitalista átalakulás kapcsán, a protestáns etikának egy passzív hatásáról, az eltorzult kapitalizmusra történő reflexióról beszélhetünk.²² A paraszti terjeszkedési lehetőségek nagyon összeszűkültek, ezért több lehetőség közül választhattak: elvándorlás, mezőgazdaságon kívüli munkakeresés, nagybirtokon munkavállalás, a birtok fölaprózása s az ezáltal elszegényedés, illetve a szaporodás korlátozása. Az elszegényedés alternatívájaként sokszor egyedül a

²⁰ KARNER Károly 1931. 54–55.

²¹ MOLNÁR Attila Károly 2005. 107.

²² KOVÁCS György 2010. 138.

születéskorlátozás alternatívája mutatkozott, amivel az elért életszínvonalat sikerült tartani, az anyagi emelkedés útja pedig az egyke révén az örökségek egyesítése útján vált lehetővé.

Etikai színezet

Weber szerint a kapitalizmus szelleme nem egyszerűen üzleti bölcsességek halmaza, hanem etikus színezett életszabály – ethosz –, etikai mezben fellépő, normákhoz kötött meghatározott életstílus, hivatásbeli kötelesség. A protestáns etika megszabadította a javak szerzését a tradicionalista etika gátlásaitól, úgy rombolta le a nyereségvágy korlátait, hogy nemcsak legalizálta, de egyenesen isteni akaratot látott benne. A „hivatás” fogalmával létrejött az új etika, amely azt diktálja, hogy kötelességeinket teljesítsük, kötelességérzetünket megbecsüljük. Ez az erkölcsi öntevékenység felülírja a katolicizmus önsanyargatásra sarkalló etikáját. Míg a katolikus vallás a szerény életet hirdette, a kálvinizmus szerint egy több haszonnal járó munka Istennek jobban tetszik. Ha ezt a munkát visszautasítaná valaki, akkor egy Isten által felajánlott lehetőséget utasítana vissza.

A Weber által leírt ethosz szerint a protestantizmus valójában terheket ró az emberre, hiszen arra készíti, hogy a földi élet javaiért megfeszített munkában, és a megszerzett anyagi javakkal való spórolásban kifejtett aszkézist hajtson végre. Ez a hatás ismerhető fel a magyarországi egykerendszer esetében is, amely esetében szintén egyfajta aszkétikus magatartásról van szó. A születéskorlátozás egyes területeken az idők folyamán szigorú társadalmi normarendszerben fogalmazódott meg. A fiatalasszonyok szégyennek tartották házasságuk első 4-10 évében a szülést, és 2 gyereknél többet ritkán szültek.

A két világháború között íródott szociográfiák elvitathatatlan érdeme, hogy a néprajz számára újdonságot jelentő kérdést, a paraszti polgárosulás ügyét is fölvetették, s mindeközben feltérképezték a folyamatok mögött húzódó lelki motívumokat is. Így a szociográfiák pont azt a hiányosságot pótolták, ami a korábbi statisztikai adatokon alapuló demográfiai tanulmányokat jellemezte. Az egykézés falukutatók által felsorolt motívumai meglehetősen egységet mutatnak. Íme, néhány példa:

- „Jobban akar élni, igényei vannak, s mivel a gyermekek nevelése ebben megakadályozná, inkább a gyermekekről mond le.”²³
- „Ne csináljunk kódisokat” – mondta ma egy fiatal paraszt gazda, jó másfélórás vitánk befejezéséül.²⁴
- „Nincs egy talpalattnyi föld sem eladó. Itt általános földínség van.”²⁵
- „Jó volna a több gyerek, ha volna mindjárt föld is hozzá.”²⁶
- „Kis családban kevesebb a veszekedés, osztózás.”²⁷

²³ ILLYÉS Gyula 1938. 10.

²⁴ ILLYÉS Gyula 1938.13.

²⁵ MILOTAY István 1930. 81.

²⁶ MILOTAY István 1930. 81.

²⁷ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 79.

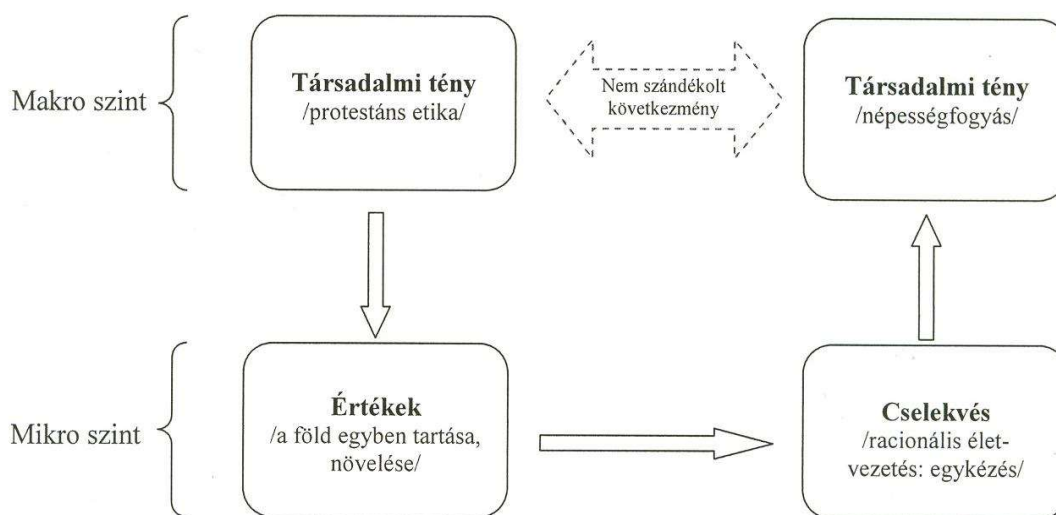
- „*Nem vagyunk mink állatok.*”²⁸
- „*Lássák, nagyon szoros a világ, aki meggyerekesedik, kórus lesz belőle.*”²⁹

Akik nem egykéztek, azokat a legtöbb helyen lenézték, sőt az egykezést egyenesen egy magasabb társadalmi fejlődési foknak érezték. E szerint a „pógárnál” alacsonyabb társadalmi osztály alacsonysági jellemzője volt, ha nem egykezett:

- „*Nézze a nyomorultakat, enni nincs mit, de gyereke van elég.*”³⁰
- „*Annyi gyermeke van, mint egy göbének.*”³¹

Látható, hogy a kulturális minták nemcsak az „igényességnek” szabtak mértéket, de a közösség újratermelődésének általános forgatókönyvét is biztosították, és garantálták a létfeltételekkel fenntartandó egyensúly érdekében működő szabályok betartását. Mindazonáltal az egykezés számos helyen az adott körülmények között messze túlfutott „racionális” céljain, a közösségek érzelmi és erkölcsi egyensúlya fölborult. A reformátusok aránya az ormánsági községekben a 20. században jelentős csökkenést mutat, már csak az aprófalvakban voltak még 80–90 százalékos túlsúlyban.³²

A leírtak alapján Weber gondolati konstrukciója a következőképp alkalmazható:

2. ábra

²⁸ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 79.

²⁹ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 80.

³⁰ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 80.

³¹ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 80.

³² JUHÁSZ Pál – KOVÁCS Katalin 1988. 62-63.

Összefoglalás

Egy közösség kultúrájára, gondolkodásmódjára jelentős hatást gyakorol a vallás viláértelmezésén alapuló értékrendszere. Az emberi cselekvést etikai normák és morális szabályok irányítják, de egy világnézet mindig kontextushoz is kötött. Hogy a kérdések milyen formában jelentkeznek, és hogy a válaszok milyen formában fogalmazódnak meg, elkerülhetetlenül egy adott világ körülményeit tükrözik. Az egyes felekezetek a két világháború között még egységes hagyomány, hit- és normarendszerként jelentek meg, jól meghatározható vallási és kulturális tradícióval. Mivel azonban az egyes vallások (kultúrák) mégis különféle értékrendi és morális hangsúlyokat fogalmaznak meg, jelentős vonatkozásokban eltérő gyakorlatokhoz vezetnek. Magyarországon az intézményi fejlődés hatására végbemenő társadalmi változás nagyban okozója volt a gyermekvállalási attitűdökben mutatkozó hanyatlási jeleknek. De a gazdasági fejlettség, a felekezeti hovatartozás szintjén keresztül jól láthatóan – bár nem szándékolt módon – hatást gyakorolt a gyermekvállalási attitűdökre. Ennek egyik kirívó példája volt az egykezés.³³

A civilizáció fejlődésével többé-kevésbé összhangban az egész kultúra szövege megváltozott, átrendeződött a hordozó közösségek belső szerkezete, s ebből következően új minták és új igények jelentkeztek. A polgárosodás, a polgári lét feltételeit illetően vált hatványozottá a „hiány”, mert mind az új létforma megteremtésének, mind megtartásának gátat szabott a föld- és piacszűke a ráadásul drasztikusan lecsökkenő halálozási arányok mellett, ami az élők ugyanilyen ütemű megnövekedésének veszélyét vonta maga után.

Szigorú öröklési regulák híján azonban csak úgy volt esély megszerezni, illetve megtartani a magas presztízsű „polgári” rangot, hogy feláldozták éppen csak megfogant, de a családban még nem szervesült utódaikat, s az áldozathozatalban az egykés vidékeken a családok tömegesen és szélsőséges következetességgel vettek részt. E szabályozás funkciója: a környezeti feltételek (adott mennyiségű és minőségű föld), vagyis az eltartó képesség és az ebből kulturális minták által meghatározott szinten megélni vágyók száma közötti egyensúly megteremtése.

IRODALOM

BABITS Mihály

1933 Elfogy a magyarság? A nyugat ankétja. Budapest

BUDAY Dezső

1909 Az egyke. Budapest

EGRESI Katalin

2008 Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939. Budapest

³³ TOMKA Miklós 2005. 87-88.

- ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán
1936 Elsüllyedt falu a Dunántúlon – Kemse község élete. Budapest
- ERDEI Ferenc
1937 Futóhomok. A Duna–Tisza-köz földje és népe. Budapest
- FÉJA Géza
1937 Viharsarok. Budapest
- FÜLEP Lajos
1984 A magyarság pusztulása. Budapest
- HAMVAS Béla
1996 Az öt génius. Budapest
- HÍDVÉGI János
1937 Hulló magyarság. Budapest
- ILLYÉS Gyula
1938 Magyarok. Naplójegyzetek. Budapest
- JUHÁSZ Pál – KOVÁCS Katalin
1988 Láp és orom az Ormánságban, avagy hendikep tallózás egy hátrányos helyzetű régióban. In: Egyetem és társadalom, 1987–1988. Szerk.: Priszter Andrea. 61–115. Budapest
- KARNER Károly
1931 A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen
- KENÉZ Béla
1917 Nép és föld: A gazdasági élet statisztikája. Budapest
- KISS Géza
1934 Az egyke okai. Protestáns Szemle. XLIII. 7–9. 401–414.
- KODOLÁNYI János
1927 A hazugság öl. Memorandum Huszár Károly országgyűlési képviselőhöz az egykekérdésről. Budapest
1941 A Baranyai utazás. Budapest
- KOVÁCS Imre
1937 A néma forradalom. Budapest
- KOVÁCS György
2010 Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság- és eszmetörténeti tanulmányok. Heller Farkas Füzetek. VIII. 136–152.
- MILOTAY István
1930 Az ismeretlen Magyarország. Budapest
- MOLNÁR Attila Károly
1999 Max Weber olvasókönyv. Miskolc
2005 A puritán etika és a fegyelem. In: Szellem és etika. Szerk.: Molnár Attila Károly. 105–124. Budapest

NÉMEDI Dénes

1985 A népi szociográfia 1930–1938. Budapest

PEZENHOFER Antal

1922 A Demográfiai viszonyok befolyása a népszaporulatra. Budapest

SCHNELLER Károly

1923 Születési arány és vallásfelekezet. Pécs

1930 A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. Miskolc.

SOMBART Werner

1916 Der moderne Kapitalismus 1–2. München – Leipzig

SZABÓ Zoltán

1938 Cifra nyomorúság. Budapest

SZÉCHENYI Imre

1906 Az egyke. Budapest

TOMKA Miklós

2005 Szélgjegyzetek Max Webernek a Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című írásához. In: Szellem és etika. Szerk.: Molnár Attila Károly. 87–103. Budapest

WEBER Max

1982 A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest